

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗУМІННЯ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Юрій Кривицький,

*ад'юнкта кафедри теорії держави та права
Київського національного університету внутрішніх справ*

Необхідність творчого та послідовного осмислення змін, що відбуваються в суспільстві, більш глибокого пізнання сучасних процесів економічних і соціальних перетворень, динаміки державно-правових явищ є нагальною потребою часу. У визначенні шляхів становлення та розвитку України як суверенної демократичної, соціальної, правової держави, а також у формуванні громадянського суспільства велику роль відіграє правова наука. Основне призначення останньої полягає у здійсненні досліджень державно-правових проблем, виробленні пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання суспільних відносин [1, с. 62]. В юридичній літературі наголошується на незадовільному стані сучасного правового регулювання, на потребі його подальшого вдосконалення, орієнтуючись на досягнення найбільш позитивних результатів у розвитку країни.

Наукова рефлексія сутності правового регулювання в найрізноманітніших сферах громадського життя вимагає чіткого уявлення про те, яким чином воно здійснюється, як функціонує його механізм. Однак, незважаючи на те, що така категорія, як механізм правового регулювання розроблялася у правознавстві протягом півстоліття, на сучасному етапі значна кількість проблем, пов'язаних з нею, залишається дискусійною. У зв'язку з цим існує нагальна потреба в подальшому інтенсивному розробленні різних аспектів механізму правового регулювання (далі – МПР) суспільних відносин у загальній теорії права.

У радянській юридичній науці вивченню МПР присвятили праці такі вчені, як С. Алексєєв, А. Васильєв, О. Вітченко, В. Горшенєв, В. Шабалін, М. Шарце, Л. Явіч та ін. З прізвищами цих теоретиків права ми пов'язуємо історію становлення основних положень теорії МПР. У сучасному правознавстві означену проблему досліджують як вітчизняні, так і російські науковці: А. Абрамова, А. Бобилєв, С. Бобровник, О. Малько, С. Нарикова, М. Новікова, М. Осіпов, О. Скакун, Т. Тараконич, К. Шундіков й ін.

Метою цієї статті є аналіз напрямів наукових досліджень, що у своїй єдності формують теорію МПР, розкриття теоретико-методологічних проблем, які мають місце при осмисленні МПР, визначення та систематизація методологічних підходів до розуміння МПР.

Категорія МПР початок свого розвитку бере у 60-х роках ХХ ст. та є логічним наслідком наукового осмислення проблематики правового регулювання суспільних відносин. При цьому «теоретичний прототип» означене поняття знайшло в категорії «механізм правового впливу», яку вперше запропонував М. Александров і визначив схему основних блоків цього механізму, що в сукупності формують процес поступового перенесення нормативності права на впорядкування суспільних відносин. При цьому МПР як об'єкт самостійного вивчення отримав вираження у праці С. Алексєєва, який всебічно проаналізував сутність зазначеного поняття, дослідив його структуру та призначення. У загальному аспекті С. Алексєєв під МПР розуміє взяті в єдності всю сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини [2, с. 30]. Концепція МПР, сформульована С. Алексєєвим, стала фактично хрестоматійною в радянській юридичній науці, її підхопили інші правознавці, вона була взята за основу багатьох спеціальних правових досліджень та отримала таким чином широке визнання.

Слід зазначити, що в юриспруденції рефлексія наукових проблем, пов'язаних з МПР, здійснюється за такими напрямками:

- дослідження безпосередньо поняття МПР, його ознак, структури тощо. У межах цього напрямку сформувалися різні підходи до розуміння МПР;

- вивчення місця та ролі окремих правових явищ, категорій, процесів у МПР: актів прямого народовладдя (О. Мурашин), правових відносин (О. Бугаєць, Ю. Гнатушенко, Т. Тараконич, Ю. Ткаченко), правового мислення (Т. Авакян), правової поведінки (В. Кудряв-

цев), правової свідомості (В. Ямбушев), фактичного складу (В. Ісаков), юридичних фактів (С. Зінченко, В. Ісаков, Г. Кикоть), юридичного компромісу (М. Новікова), юридичної відповідальності (В. Лучкова), юридичної діяльності (Е. Чернова) тощо;

- аналіз галузевих МПР, спрямованих на регулювання окремих видів суспільних відносин. Так, у юриспруденції знайшли своє місце дослідження адміністративно-правового регулювання (І. Веремеєнко, С. Степенко), конституційно-правового регулювання (Л. Морозова), кримінально-правового регулювання (В. Прохоров, М. Кропачев, О. Тарбагаєв, Ю. Жаріков), кримінально-процесуального регулювання (Л. Зусь), міжнародно-правового регулювання (І. Лукашук), фінансово-правового регулювання (В. Косаняк), шівільно-правового регулювання (П. Чеберяк, В. Яроцький) тощо;

- розгляд МПР у межах окремої правової сім'ї. Наприклад, В. Северинюк розробляє механізм правового регулювання в умовах правової сім'ї мусульманського права;

- осмислення складних юридичних категорій, пов'язаних із функціонуванням МПР і таких, що формуються за аналогією до його концепції, а саме: механізму дії конституційного закону (Ю. Мальцев), механізму дії права (Л. Явіч, В. Гойман), механізму здійснення права (Ю. Гревцов), механізму правотворчості (Д. Ковачев), механізму реалізації права (В. Сапун, Ю. Решетов, Л. Завацька, М. Гнатюк), механізму соціального управління (Ю. Тихомиров), процесуально-правового механізму (О. Лук'янова), психологічного механізму дії права (Ю. Новік), соціального механізму дії права (В. Казимирчук, В. Лапаєва), юридичного механізму управління (І. Дюрягін, Н. Ней) та ін.

Викладене дозволяє стверджувати, що за рівнем розвинутої системи юридичних знань про МПР слід віднести до окремої теорії, тобто комплексу поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення та пояснення цієї категорії. У правничій літературі цілком зазначається, що поняття МПР у правознавстві в силу своєї важливості є методологічною категорією, яка забезпечує філософсько орієнтоване бачення таких явищ правової дійсності, як юридичні норми, юридичні відносини, юридичні акти реалізації прав і обов'язків тощо, які є складовими юридичного впливу на суспільні відносини [3, с. 10]. При цьому тенденції гуманізації, демократизації, що спостерігаються в розвитку сучасної правової доктрини України, зумовили необхідність переосмислення не тільки понять власне права, а й усіх форм його прояву, сфер існування. Це, у свою чергу, зумовило загальну необхідність перегляду методологічних засад вивчення МПР. У зв'язку з цим актуальності набуває аналіз питань методологічних проблем дослідження МПР та

основних підходів до його розуміння в загальній теорії права. На нашу думку, теоретико-методологічні проблеми осмислення сутності МПР слід розглядати в межах двох взаємодоповнюючих рівнів.

Перший рівень проблем – *загально-методологічний* – пов'язаний, з одного боку, з формуванням і розвитком методології сучасної правничої науки, а з іншого – із гносеологічним потенціалом категорії «механізм», що використовується для пояснення різних явищ правової дійсності. Теорія МПР є складовою частиною юридичної науки, тому загальна тенденція змін методологічних акцентів у правознавстві торкнулася й означеної категорії. На думку окремих дослідників (Л. Корчевна, Р. Гаврилюк), категорія МПР, як і інші юридичні поняття, що містять у своєму складі термін «механізм», є природним наслідком причинно-механістичної картини світу. Відповідно робиться висновок, що онтологічна революція в науці та пов'язана з нею гуманітаризація теоретичних знань, у тому числі знань про державу та право, спростовують механістичний підхід у правопізнанні (він розглядається як спрощений, отже, як недостатній). Ми вважаємо, що категорія МПР не може розглядатися як методологічно визначена та пов'язана лише з механістичним підходом. У літературі наголошується на тому, що методологічні підходи до дослідження права, які ґрунтуються на виключно однобічному аналізі, можуть бути оцінені як не виправдані відхилення від науково виваженого розуміння змісту права. Зважаючи на принцип наступності в розвитку юридичної науки, сучасне правознавство використовує традиційні за змістом для радянської теорії права поняття та категорії, у тому числі МПР. Останні не можуть бути просто відкинуті або знівельовані в нових історичних умовах, а вимагають творчого переосмислення, уточнення, збагачення їх суті та змісту з урахування нових історичних реалій. Тільки «вставши на плечі» інших учених, можна отримати повне бачення того чи іншого об'єкта дослідження.

Слід зазначити, що в наукових джерелах (А. Бобилев, Ю. Мальцев, А. Старостюк) увага акцентується на досить широкому використанні категорії «механізм» у правознавстві. К. Шундіков вважає, що використання методологічного потенціалу поняття «механізм» у юридичній науці в цілому виявилось досить продуктивним. Разом із тим досить часто характеристика одного чи іншого явища як механізму використовується в якості формально-логічного прийому та не завжди має наслідком відповідний методологічний аспект дослідження [4, с. 13]. Необхідність приділяти значно більше уваги методологічним засадам розгляду правових понять, у назві яких використовується термін «механізм».

Другий рівень методологічних проблем, які виникають при дослідженні МПР – *конкретнометодологічний* – зумовлений юридичним змістом МПР. На нашу думку, проблемами, що суттєво ускладнюють аналіз МПР як важливої юридичної категорії, є: *по-перше*, МПР є складною масштабною регулятивною системою, свого роду юридичною макроконструкцією, яка охоплює значний обсяг юридичних явищ; *по-друге*, наявність різноманітних, досить часто протилежних, поглядів дослідників на МПР у правознавстві; *по-третьє*, відсутність чітко визначених методологічних підходів до розуміння МПР; *по-четверте*, суперечливість поглядів теоретиків права на взаємозв'язок МПР і правового регулювання; *по-п'яте*, складність відмежування МПР від таких юридичних категорій, як механізм правового впливу, механізм дії права та правова система.

Вивчення будь-якої юридичної проблеми лише тоді може претендувати на істину, коли воно здійснюється за допомогою правильно обраної методології. У правовій літературі звертається увага на те, що методологічний підхід визначає основний ракурс дослідження об'єкта, загальну особливість того чи іншого методу та конкретизується в принципах, що характерні відповідному методу [5, с. 62]. На нашу думку, *методологічний підхід* – це певний набір прийомів пізнавальної діяльності та пізнавальних засобів, використання яких сприятиме теоретичному проникненню «у глибину» об'єкта, що досліджується, з тим, щоб отримати найбільш повне уявлення про нього. Таким чином, виокремимо та детально проаналізуємо основні методологічні підходи до розуміння МПР, що сформувалися в загальній теорії права.

Інструментальний підхід до розуміння МПР є класичним, домінуючим у юридичній науці. У його основі лежить концепція МПР, запропонована С. Алексєєвим, та в подальшому розроблена як самим ученим, так і його учнями та послідовниками. Саме творчому доробку С. Алексєєва належить перша в науковій літературі комплексна праця, присвячена МПР [2]. У своїх подальших дослідженнях учений запропонував дещо модернізоване визначення МПР. Суть змін зводиться до того, що словосполучення «вся сукупність» замінено терміном «система», тобто МПР визначається як узятя в єдності система правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини [6, с. 9].

Із широкого масиву точок зору, що представлені в літературі, виокремимо основні групи визначень поняття МПР у межах інструментального підходу:

- розуміння МПР як системи або сукупності правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин (С. Бобровник, В. Хропанюк, С. Коталейчук);

- аналіз МПР як сукупності правових засобів, за допомогою яких поведінка суб'єктів суспільних відносин приводиться у відповідність із приписами, що містяться в нормах права (С. Лисенков, М. Сидоренко);

- трактування МПР як системи правових засобів, організованих найбільш послідовним способом з метою подолання перешкод, що знаходяться на шляху задоволення інтересів суб'єктів права (О. Малько);

- інтерпретація МПР як системи або сукупності державно-правових засобів, за допомогою яких держава здійснює правовий вплив на суспільні відносини в бажаному для себе напрямі (А. Бобилев, П. Рабінович);

- осмислення МПР як системи логічно взаємопов'язаних правових засобів, що утворюють єдиний внутрішньо погоджений і не суперечний ланцюг елементів, призначення якого полягає у створенні визначеного правового алгоритму (К. Шундіков, В. Малахов, В. Казаков).

Перейдемо до розгляду наступного методологічного підходу до МПР – *діяльнісного*. У загальному аспекті діяльнісний підхід дозволяє переосмислити традиційну проблематику, виокремити низку нових фундаментальних проблем, усвідомити деякі категорії, тісніше пов'язати юридичну теорію з практикою. З огляду на це, альтернативним напрямом вивчення МПР, запропонованого С. Алексєєвим, стала позиція з цієї проблеми іншого відомого вченого В. Горшенєва, в основу якої покладений діяльнісний підхід. На його думку, при визначенні поняття МПР необхідно враховувати дві суттєві обставини: *по-перше*, МПР – це складне за своїм змістом явище, що складається із системи різних правових способів та форм; *по-друге*, воно динамічне за своєю природою, оскільки представляє рух елементів, які його складають та нібито переходять один в одне. Тому, вважає В. Горшенєв, в онтологічному аспекті МПР визначається як органічна сукупність усіх юридичних форм і способів, за допомогою яких здійснюється переведення нормативності права в упорядкування суспільних відносин [7, с. 42].

На думку В. Горшенєва, структуру МПР доцільно розглядати у двох основних аспектах: з точки зору його «внутрішнього» функціонування, коли аналізуються в основному форми та способи правового впливу, а також виконувани ними функції (власне МПР) і з точки зору «зовнішньої» організації та безпосереднього вираження його організаційної природи, коли в якості предмета дослідження беруться організаційні сторони (форми) правового регулювання, вся сукупність правових форм діяльності органів держави та громадських організацій. Тому правотворча та правозастосовча діяльність за своїм призначенням є нібито ланками, що підключа-

ються до МПР [7, с. 44–47]. Означений підхід до розуміння МПР продовжує розвиватися в сучасній теорії права. Так, у низці наукових джерел МПР розглядається саме як діяльна сторона процесу переведення нормативності права в упорядкування суспільних відносин [8, с. 94; 9, с. 337].

Нарівні з розглянутими підходами до розуміння МПР особливе місце посідає *системний*. Першим зробив спробу використати системний підхід до розгляду МПР В. Шабалін. На його думку, під МПР слід розуміти складну сукупність юридичних засобів як управляючу систему, за допомогою якої здійснюється цілеспрямований правовий вплив на суспільні відносини [10, с. 137]. Слід зазначити, що саме цей учений першим почав розглядати МПР як систему. Фактично В. Шабалін застосував деякі методологічні аспекти системного підходу до інструментальної інтерпретації МПР як сукупності правових заходів. У результаті відбувся своєрідний двосторонній обмін теоретико-методологічним потенціалом між інструментальним і системним підходами інтерпретації МПР.

Особливе місце в юридичній науці займає *комплексний (інтегративний) підхід* до розуміння МПР. У літературі зазначається, що методологічні підходи не ізольовані один від одного і можуть мати взаємозумовлений (інтегративний) характер, що зумовлює появу похідних (повторних, синтезованих) підходів. Означені тенденції щодо формування комплексного підходу до вивчення різних правових явищ не минули дослідників МПР. Певні спроби у формуванні комплексного підходу до вивчення МПР можна знайти у творчому доробку різних учених. Зокрема М. Матузов до елементного складу МПР привніс з особливим інструментарієм (юридичні норми, правовідносини, суб'єктивні права й обов'язки, акти реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, юридичні факти) відносить організаційну діяльність відповідних органів, організацій, установ, посадових осіб [11, с. 58]. Незважаючи на очевидні суперечності, яких не позбавлена така позиція, бажання об'єднати інструментальний, діяльний і системний підходи в єдиний комплексний підхід до розуміння МПР знайшло свій подальший розвиток у сучасному правознавстві (І. Галаган, В. Сирих, Е. Чернова).

На підставі викладеного можна зробити певні висновки.

Використання методологічного потенціалу правової категорії МПР у юридичній науці в цілому виявилось досить плідним. Теоретико-методологічні проблеми вивчення МПР доцільно розглядати в межах взаємозв'язаних рівнів: загальнометодологічному та конкретнометодологічному. Суть першого рівня проблем зводиться, по-

перше, до можливості та доцільності подальшого використання категорії МПР нарівні з іншими правовими категоріями, в основі яких лежить термін «механізм», в умовах формування новітньої методології правової науки; по-друге, до необхідності врахування методологічного потенціалу категорії «механізм» при дослідженні МПР. Проблема конкретнометодологічного рівня є те, що поперше, МПР – досить складна масштабна регулятивна система, свого роду юридична макроконструкція; по-друге, існують різноманітні, часто протилежні позиції вчених стосовно МПР у загальній теорії права; по-третє, у науковій літературі відсутні чітко визначені методологічні підходи до розуміння МПР тощо.

У процесі розвитку теорії МПР у правознавстві сформувалися такі методологічні підходи до його розуміння: інструментальний, діяльнісний, системний і комплексний (інтегративний). В основі кожного із визначених підходів лежить певний набір прийомів пізнавальної діяльності та пізнавальних засобів. Наявність різних підходів до розуміння МПР слід розглядати, з одного боку, як підтвердження складності та багатоаспектності МПР, а з іншого – як показник розвитку теоретико-правової науки в цьому напрямі.

Література

1. Мурашин О. Сучасна юридична наука: проблеми і пріоритети // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 1. – С. 62–64.
2. Алексеев С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. – М., 1966. – 187 с.
3. Селіванов В., Діденко Н. Правова природа регулювання суспільних відносин // Право України. – 2000. – № 10. – С. 10–21.
4. Шудиков К. В. Правовые механизмы: основы теории // Государство и право. – 2006. – № 12. – С. 12–21.
5. Козлов В. А. Проблемы предмета и методологии общей теории права. – Л., 1989. – 120 с.
6. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 т. – М., 1982. – Т. 2. – 360 с.
7. Горшенев В. М. Структура механизма правового регулирования в общенародном государстве // Структура механизма правового регулирования в общенародном государстве: Труды Всесоюз. юрид. заочного ин-та. – М., 1978. – Т. 56. – С. 41–52.
8. Общая теория государства и права: В 3 т. – М., 2001. – Т. 2. – 528 с.
9. Теория государства и права / Под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М., 2001. – 640 с.
10. Шабалин В. А. Системный анализ механизма правового регулирования // Советское государство и право. – 1969. – № 10. – С. 123–127.
11. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. – Саратов, 1972. – 294 с.

